

(अ) सहमति

खोजौँ, द्वन्द्वकालका सत्यहरू

॥ भास्कर गौतम

संक्रमणकालीन न्याय लामो समयदेखि संक्रमित अवस्थामा छ। यस्तो अवस्थालाई चिन्तन सरकारले संक्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी ऐनको मस्यौदा सार्वजनिक गरेको छ। यो मस्यौदाको मुख्य उद्देश्य वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७९ संशोधन गर्नु हो। प्रस्तावित मस्यौदाले पूर्णता पाएपछि विद्यमान ऐनको ठाउँमा विस्तारित संक्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी ऐन आउनेछ। त्यसपछि संक्रमित रहैदै आएको द्वन्द्व सम्बन्धी अन्यायले न्यायको बाटो समात्ने विश्वास मस्यौदाकारले लिएको बुझिन्छ। पार्टी पर्तिका समेत यस्तै विश्वास सिव्युचित छ। तर, द्वन्द्वपीडित व्यक्ति, परिवार र समुदायलाई नयाँ ऐनसँगै सत्यको छानबिन हुनेछ, उनीहरूले न्याय पाउनेछन् भन्नेमा धेरै विश्वास छैन। सरकारले यसपटक पनि जालझेल गर्दै कि भन्ने संशयमा छन्, उनीहरू।

विश्वासको संकट

द्वन्द्वपीडित व्यक्ति, परिवार एवं समुदाय र सरकारबीच विद्यमान विश्वासको संकट नयाँ होइन। शान्ति निर्माणसँग जेलिएका विषयमध्ये सबैभन्दा कम प्राथमिकता पाएको विषय यही हो। द्वन्द्वकालमा कें-कें भयो भनेर सत्यको खोजी हिजोका दिनमा हुन सकेन। न्यायलाई सुनिश्चित गर्नुपर्व अपराधको दस्तावेजीकरण गर्ने कार्यले ठोस गति लिएन, चित्तवृक्षदो प्रयास नहुनाले। सत्य छानबिनले कुनै आकार नलिइक्नै दुई-दुइपटक सविधानसभाको निर्वाचन भयो। सविधानसभाले केही आधारभूत प्रक्रियाको अवसूल्यन गर्दै सविधान लेख्यो। आन्तरिक र बाह्य विवादबीच नयाँ सविधान लागू भयो। त्यस्तै क्रिसिमले माओवादी लडाकुको समायोजन पनि विवादरहित रहेन। समायोजनको नाममा सीमित माओवादी लडाकुले नेपाली सेनामा जागिर खाए। धेरै एक वा अर्को तवरमा तिरवितर भए। असन्तुष्ट लडाकुमा आफूलाई थप अन्याय भएको आत्मबोधले घर बनायो। समायोजनको मूल मर्म सुरक्षा क्षेत्रमा तात्त्विक सुधार थियो। त्यसरपत्र प्रगति शून्य रहयो। त्यसैबीच तीनै तहका निर्वाचन भए। माओवादी राजनीति मूलधारमा मात्र होइन, संस्थापनको मूर्त्य-मान्यतामा समाहित भयो। त्यसैले विद्युतिसमेत भयो। हाल दक्षिणपश्चीमदेखि वामपश्ची दिल्लो स्वरमा एकरूपता छाएको छ। उनीहरू सबै 'राजनीतिक आन्दोलन सकिय' भानिरहेका छन्। तर, यो भाष्य द्वन्द्वपीडित व्यक्ति, परिवार एवं समुदायलाई स्वीकार्य भएन। हिजो उनीहरूमाथि अन्याय भएको थियो। आज न्यायको उपयुक्त प्रक्रिया ठाउँमा नभएकाले उनीहरू

अन्यायमै छन्। समाजमा विभेद र दण्डहीनता हावी भइरहँदा राजनीतिक संघर्ष सकिने त कुरै भएन। त्यसका स्वरूप मात्र फेरिएका हुन्।

विगत एक दशकमा संक्रमणकालीन न्यायलाई लिएर केही नभएको होइन। केही विधेयक बने। अन्ततः बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७९ आयो। विगतको अपराधको सही लेखाजोखा गरिने भनियो। दण्डहीनतालाई कानुन मातहत त्याहाने आश्वासन बाँडियो। त्यसैको आधारमा वेपत्ता छानबिन गर्न र सत्य स्थापित गर्दै मेलमिलापलाई बढावा दिन दुई आयोग गठन भए। तर, ती आयोगको जन्म नै विवादास्पद रहयो। नेपालका धेरै आयोगजस्तै त्यहाँ पनि राजनीतिक भागबन्डा हावी भयो। विषयको गहनता एवं संवेदनशीलताले न्यूनतम प्राथमिकतासमेत पाएन। त्यसैले आयोगले न सत्यको उचित छानबिन गर्न सक्यो, न त हिजोका अपराधको चित्तवृक्षदो दस्तावेजीकरण गर्न सक्यो। दुवै आयोगले प्रारम्भमा हासिल नगरेको विश्वास पछि स्थापित गर्ने सक्ये। तर, वास्तविकता त्यसको विपरीत रहयो।

यी आयोग गठनवरिपरि दुइटा मत हावी देखियो। गठन विधि र प्रक्रियामै समस्या भएकाले आयोगहरू अधिकारसम्पन्न हुने छैनन्। कालान्तरमा दुवै आयोगले 'आफ्नो मृत्यु आफै वरण' गर्ने भएकाले तिनका कार्यलाई सहयोग गर्नु भनेको साधन-स्रोत र समय खेर फालु हो भन्ने मान्यता बलियो रहयो। यसले सत्यको छानबिनका लागि परिचालन गरिने स्रोत-साधनलाई प्रभावित तुल्यायो। यस्तो मत बोक्ने समूहमा द्वन्द्वपीडितभन्दा पनि तिनलाई सघाउने राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारवादी बढी थिए। समयक्रमसँगै उनीहरूको अडान फेरिएको छ। उनीहरू भन्दैछन्, मुख्य सरोकारवाला द्वन्द्वपीडित भएकाले उनीहरू जे भन्दछन्, त्यही गर्नुपर्छ।

पहिलो मतसँग द्वन्द्वपीडित अनभिज्ञ थिएनन्। प्रायः द्वन्द्वपीडित आयोग गठनप्रति असन्तुष्ट थिए। तर, उनीहरूमध्ये एउटा किनो स्वरले दुवै आयोगको गठन समस्याग्रस्त रहे पनि सरकारले यसलाई बढावा दिन्छ, त्यसैले आयोगलाई कम्तीमा द्वन्द्वको लेखाजोखा गर्ने कार्यमा उपयोग गर्न सकिन्दै भने। तथापि, त्यो मत ओझेल पत्त्यो। उनीहरूमा दलगत विभाजन हावी थियो। मानव अधिकारवादी संघ-संस्थाले पनि उनीहरूलाई फरकफरक स्वार्थमा अलमल्याएका थिए। आज भने द्वन्द्वपीडितको स्वरमा सापेक्षित एकरूपता छ। देशीविदेशी मानव अधिकारवादी पनि पीडितलाई केन्द्रमा राखेर सघाउन बढी तयार देखिन्छन्। यो राम्रो पक्ष हो।

द्वन्द्वपीडितलाई दल र मानव संस्थाले फरक अलमल्याएका भने उनीहरूको एकरूप

द्वन्द्वपीडितमाझ हिजो गुमाएको विश्वास आर्जन गर्न सरकारका लागि यो सुनौलो अवसर हो। त्यसैले यस ऐनलाई पूर्णता दिने क्रममा सरकारले दुवै आयोगबाटे खुलेक बोल्न आवश्यक छ। वस्तुनिष्ठ ढंगले गरिने समीक्षावाट मात्र त्यस्तो कार्य सम्भव हुन्छ। समीक्षा मात्र गरेर छटू मिल्दैन। सरकारले त्यस्तो समीक्षालाई नयाँ ऐनको अनुसूचीमा

राख्न सक्नुपर्छ, ताकि अब गठित आयोगले विवारणको गल्ती नदोहो-याओस्। अन्यथा, ऐनमा दुई वर्षभित्र संकमणकालीन न्यायलाई सदाका लागि टुर्याउने भनिएको छ। ऐनमा लेख्दैमा ती स्वतः दुग्माने विषय होइनन्। यसका लागि सरकारको तर्फावाट सम्पूर्ण प्रक्रिया विश्वसनीय बनाइनु जस्ती छ। विश्वासको संकट चिर्ने यो पहिलो खुर्डकिलो हो।

सार्थक परामर्श

सार्थक परामर्शले विश्वासको वातावरण निर्माण गर्न थप सघाउनेछ। प्रस्तावित मस्यौदा सार्वजनिक गर्दा सरकारले परामर्शलाई सार्थक होइन, सांकेतिक बनाउने सोचको थियो। सके टालटुले बनाउनेसमेत तयारी थियो। त्यसैले कानुन मन्त्रालयले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमार्फत द्वन्द्वपीडितसँग राखेको परामर्शको प्रस्ताव 'फास्ट ट्रैक' गतिमा हुने हडबडीबाहक केही थिएन। सरकारको हतारोको प्रतिउत्तरमा द्वन्द्वपीडित र तिनलाई सघाउने मानव अधिकारवादीले भने, दुई हप्ता त केवल प्रस्तावित मस्यौदालाई मसिनोसँग केलाउन र धारा-उपधाराका दीर्घकालीन प्रभाव बुझन लाग्छ। परामर्शका लागि यति छोटो समय पर्याप्त छैन। यति कहा सरकारले सुन्नो।

केही समय लिएर द्वन्द्वपीडित साभा चौतारीमार्फत सबै पीडितले एक स्वरमा प्रारम्भिक टिप्पणी सार्वजनिक गरे। उनीहरूले भने, संकमणकालीन न्यायको न्यूनतम आधार सुनिश्चित गर्न अपराधीको स्वार्थ-केन्द्रित होइन, द्वन्द्वपीडितको सरोकार-केन्द्रित ऐन आवश्यक छ। त्यसैले सर्वप्रथम सबै प्रकृतिका द्वन्द्वपीडित व्यक्ति, परिवार र समुदायसँग विभिन्न क्षेत्र र स्थानमा 'अलगाअलग र पर्याप्त परामर्श' गर्नुपर्छ। त्यसका लागि संकमणकालीन न्यायलाई समग्रतामा हेरिनुपर्छ। उदाहरणका लागि, हिजो अपराध गरेकाले आज सत्य बक्ने पाटो घटनाको वस्तुनिष्ठ छानबिन, उपयुक्त लेखाजोखासाथै मेलमिलापको वातावरणलाई सघाउने कार्यसँग जोडिनुपर्छ। त्यसलाई केवल दण्ड-सजायसँग मात्र गाँसेर हेरिनहुन्न। अर्थात, द्वन्द्वपीडितले हिजोका सबै घटनामा कारबाही चाहेका छन्। तिनले एक स्वरमा भनिरहेका छन्, जघन्य अपराधलाई प्रस्तासँग परिभाषित गरिनुपर्यो। यसो हुन सके, द्वन्द्वकालका मानव अधिकार उल्लंघन तथा अपराधलाई माफीसमेत दिन मिल्छ। वाँकी अपराधलाई विशिष्ट किसिमले सम्बोधन गर्न मिल्छ। तर, अहिलेको मस्यौदामा द्वन्द्वकाल सम्बन्धी अपराधको प्रकृति र किसिमलाई ध्यानमा लिई प्रस्तु व्याख्या गर्न सकेको छैन। त्यसलाई सच्चाउनुपर्छ।

अपराध नै न्यायसंगत तवरमा परिभाषित नभएपछि सजायको

पाटो कमजोर हुने नै भयो। प्रस्तावित मस्यौदामा पहिला सजायबारे विचार गरिएकाले अपराधको परिभाषालाई फितलो बनाइयो। त्यसैले अधिकतम तीन वर्षको सामुदायिक सेवालाई दण्डको रूपमा कल्पना गरियो। त्यस्तो तयारीले सत्य बक्ने कार्यलाई पीडितसँगको मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्ने कार्यलाई जोडेन। सामुदायिक सहकार्यलाई अप्रभावकारी बनाउने बाटो खाली राख्यो। अनि, दोषिलाई उन्मुक्त दिने र दण्डहीनतालाई संस्थागत गर्ने कार्यलाई बढी ध्यान दियो। त्यसैले सबै किसिमका अपराधमा राजनीतिक वा प्रशासनिक आदेश दिने उच्च अधिकारीहरूले आम रूपमा पीडित पक्ष र सम्पूर्ण जनतासँग माफी माग्ने प्रक्रियालाई केन्द्रमा राखिनुपर्छ, भनिएको हो। अनि मात्र भविष्यमा उनीहरूलाई प्रतिनिधित्व गरिरहेका दल एवं सरकारी संरचनाबाट उस्तै प्रकृतिको अपराध नदोहोरिने सुनिश्चितता प्रारम्भ हुन्छ। यी प्राथमिकतालाई केन्द्रमा राख्नेवितकै अपराध र सजायीचको सम्बन्धलाई पृथक् तरिकाले हेर्न सकिन्छ। अनि, संकमणकालीन न्यायको निरुपण र विसर्जन गर्ने प्रक्रियाले समेत सार्थक बाटो समात्व सक्छ। त्यसैले द्वन्द्वपीडितका सरोकारलाई केन्द्रमा राख्ने परामर्श गर्ने कार्यलाई औपचारिकतामा सीमित गर्न मिल्दैन।

द्वन्द्वपीडित साभा चौतारीसँग मिलेर सातवटा प्रदेशमा कार्यक्रम गर्ने तयारी भइरहको छ। ती परामर्शलाई सांकेतिक बनाइनु हुन्न। सातवटै कार्यक्रम सम्पूर्ण प्रक्रियालाई टुर्याउनु पनि हुन्न। पीडित व्यक्ति, परिवार र समुदायले नयाँ बन्ने ऐनलाई आफ्नो हितमा आएको कानुनको रूपमा हाने हिजोका द्वन्द्व प्रभावित क्षेत्रमा स्वेत: नै सार्वजनिक परामर्शको संख्या धेरै हुन सक्छ। त्यस्तो हुन सके द्वन्द्वपीडितले ऐनको स्वामित्व ग्रहण गर्नुछन्। आसन्न परामर्श सांकेतिक प्रक्रिया र सीमित संख्याबाट निस्के मात्र यस्तो स्थिति आउन सक्छ।

परामर्शको सार्थकता यसको गुणमा छ। परामर्शको विधिले दुई पक्षको न्यायेचित सम्बोधन गर्नुपर्छ। पहिलो, परामर्शका क्रममा उठेका सबै सवाललाई व्यवस्थित रूपमा लिपिबद्ध गरेर ऐनको अनुसूचीमा राख्नुपर्छ। यस्तो कार्यले विद्यमान संशयलाई चिर्छ। विश्वसनीय वातावरण सिर्जना गर्न ठूलो बल पुऱ्याउँछ। दोस्रो, सरकारी अधिकारीहरूले भन्न सक्नुपर्छ- संकमणकालीन न्यायले प्रयोक चासोलाई बेलालेवै सम्बोधन गर्न सक्दैन। यहींनेर क्षतिपूर्ति र परिपूरणको सवाल महत्वपूर्ण हुन्छ। त्यसैले आर्थिक क्षतिपूर्ति र रोजगारीमै परिपूरण सीमित हुँदैन। पीडितका सामुहिक व्यथा र संघर्षलाई सार्वजनिक स्मारक एवं स्मृतिमार्फत सम्बोधन गर्ने कार्यले क्षमायाचनाको विश्वसनीयतालाई सघाउनुपर्छ। दीर्घकालमा पुनरावृत्तिलाई रोक्ने संयन्त्र निर्माणलाई समेत आधार दिनुपर्छ।

संकमणकालीन न्यायलाई थप संक्रमित नवानाउन प्रस्तावित मस्यौदाको दर्शन र सिद्धान्त नै सच्चाउने कार्यले प्राथमिकता पाउनुपर्छ। त्यसका लागि केही परिमार्जनसहित विद्यमान मस्यौदा पेलेर लागू गर्ने मनस्थितिवाट निस्कन जरुरी छ। अब दुई वर्षपछि नयाँ आयोगले काम टुर्याउँदा द्वन्द्वपीडितले आफूलाई द्वन्द्वपीडितको रूपमा हेरिरहने स्थिति अन्त्य गर्ने अवस्थाको परिकल्पना नयाँ कानुनमा हुन जरुरी छ। पीडितको भविष्यको आकांक्षालाई सम्बोधन गर्ने चाहना विश्वसनीय प्रक्रियामार्फत प्रतिविम्बित भए यस्तो निर्माण गर्न नयाँ ऐन सहायक बन्न सक्छ। हेरौं, आसन्न परामर्शले कुन बाटो समात्व ! ◆

ई राजनीतिक
अधिकारवादी
फरक स्वार्थमा
थ्रेए। हिजोआज
स्वरमा सापेक्षित
ता छ।